

CROATICA CHRISTIANA PERIODICA

ČASOPIS INSTITUTA ZA CRKVENU POVIJEST
KATOLIČKOGA BOGOSLOVNOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

God. XL

Zagreb, 2016.

Broj 78

rasprave i prilozi

UDK 1-05Herman Dalmatin

111:[001.4+801.73]

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 10. veljače 2016.

Prihvaćeno za objavljivanje: 10. svibnja 2016.

ZNAČENJE NEKIH FILOZOFSKIH NAZIVA U DJELU *DE ESSENTIIS* HERMANA DALMATINA

Žarko DADIĆ, Zagreb

U radu se razmatra uporaba nekih filozofskih naziva na latinskom jeziku u 12. stoljeću, posebno naziva essentia i habitudo u djelu Hermana Dalmatina De essentiis. Hermanova uporaba tih naziva uspoređuje se s njihovom uporabom u Boetijevim djelima. Istaknuto je da u djelu Pseudo-Bede nazivi essentia i existentia imaju isto značenje, a da je tako i u filozofskoj literaturi 12. stoljeća. U radu je pokazano na koji način treba postupiti kod uporabe tih naziva u suvremenim prijevodima latinskih filozofskih tekstova iz 12. stoljeća. Posebno je istaknuto da filozofski nazivi koji se rabe u 12. stoljeću nemaju isto značenje kao oni koje rabi Toma Akvinski u 13. stoljeću.

KLJUČNE RIJEČI: *Herman Dalmatin, Boetije, Pseudo-Beda, essentia, existentia, habitudo.*

Postoje velike teškoće u ispravnom shvaćanju filozofskih naziva u djelu *De essentiis* Hermana Dalmatina. Mnogi autori rasprava o tom djelu potpuno pogrešno shvaćaju neke njegove filozofske nazive, a što se osobito odražava onda kad se ti nazivi prevode na neki suvremeni jezik. Charles Burnett¹ je na najbolji način pristupio tumačenju pojedinih naziva u Hermanovu djelu i u skladu s tim priredio izvrstan prijevod Hermanova djela na engleski jezik. Problem filozofskih naziva u Hermanovu djelu prvi je u hrvatskoj literaturi istaknuo Josip Ćurić² u povodu objavljivanja Burnettove knjige s engleskim prijevodom

¹ *Hermann of Carinthia, De essentiis*, A critical edition with translation and commentary by Charles BURNETT, Leiden – Köln, E. J. Brill, 1982.

² Josip ĆURIĆ, »Herman of Carinthia, De essentiis, A critical edition with translation and commentary by Charles BURNETT, Leiden – Köln 1982.«, *Croatia christiana periodica*, god. 9, br. 15, Zagreb, 1985., str. 118–122.

djela *De essentiis*. Kako je Ćurić jasno istaknuo teškoće u shvaćanju pojedinih filozofskih pojmova u Hermanovu djelu i pokazao na koji se način mora pristupiti njihovu razumijevanju te kakav problem postoji u njihovu prevođenju na hrvatski jezik, najbolje je da s njegovim tumačenjem počnem svoju raspravu. Zato ću ovdje najprije citirati ključan dio Ćurićeva članka u kojem govori o tim pitanjima. On piše: »Uvjereni smo da na hrvatskom ne bi pravo bilo nasloviti Hermanov spis: »O bitima« ili »O bitnostima«. Takav prijevod pristajao bi u XIII. stoljeće, u kojem – prema Akvincu *essentia* predstavlja metafizičko počelo samog bića, nasuprot drugom počelu koje ga realizira (*esse*), no u Hermanovo doba terminologija nije bila do te mjere specijalizirana. Hermanov naslov »De essentiis« bremenit je kreativnom evolutivnošću, koju današnji izraz *bit* odnosno *bitnost* ničim ne daju naslutiti. Statičan i netočan bio bi također aristotelički naziv »O kategorijama«, jer bi mu izmakla dinamična živost Hermanova zamišljaja.«

»Uostalom, ista teškoća pogađa svu petočlanu tematiku Hermanova spisa. Njegovi latinski nazivi: *causa, motus, spatium, tempus, habitudo...* ne mogu se naprosto iskazati terminima: uzrok, gibanje, prostor, vrijeme, stanje. Herman se, naime, nije zadovoljio time da iz niza od deset (ili osam) Aristotelovih kategorija probere njih pet, koje bismo preveli šablonskim hrvatskim pojmovima. Već prvi njegov naziv »causa« nadilazi uobičajeno naše shvaćanje uzroka. Hermanu je »causa« prije svega Božanski Prabitak (*causa Primordialis*), koji stvara materiju i formu kao izvorna počela (*principia*). Iz ovih se rađaju nerazorive pratvari (*constans genitura*), da bi poslužile kao građa drugotnim tvoreninama (*occidua genitura*) – metalima, biljkama, životinjama i čovjeku. Očito je da unutar ovako strukturirane stvarnosti (*universitas constructio*) termin »motus« znači daleko više od prostornog gibanja, jer obilježava i Božje stvaralaštvo i svukoliku dinamiku nastajanja u krilu stvorova (*generatio*) premda Herman ne zaboravlja da istakne »motus« kao osnovicu sferne glazbe, koja odzvanja po nebeskim orbitama (str. 128; 148; 230). Kad u vezi s tim raznolikim zbivanjem počne razlagati »spatium« i »tempus«, neće imati na umu samo euclidski prostorno-vremenski kontinuum, nego će motriti Božansko Ozračje unutar kojega Stvaralački Prauzrok daje svjetovnim čimbenicima da budu dionici i posrednici Njegova djelovanja. Hermanovu zaključnu napomenu, da među svim ulomcima stvarnosti vlada »habitudo«, ne može ni izdaleka dočarati hrvatski termin *stanje*. Doduše, pod »habitudo« stavlja on i geografske razmjere među kontinentima; ipak, taj mu izraz prije svega označava iskonsku srodnost i međuovisnost stvorenja među sobom, kao i njihovu relacijalnost, odn. relativnost u odnosu na Božanski Praizvor. Snagom takve »habitudo«, stvarnost je Hermanu strogo jedna: vezana uz Boga – »ex quem omnia, in quo omnia« (str. 82) seže stvarnost od Pakla (str. 226-228) do Neba (str. 234), ali je u svoj svojoj šarolikosti iskonski jedinstvena i cjelovita.«

Ćurić je doista pogodio srž problema i objasnio što pojedini nazivi stvarno znače. Međutim, nazivi »uzrok«, »motus«, »tempus« i »spatium« tumače se u sklopu Hermanove filozofije i prirodne filozofije. Iako oni imaju specifično značenje, ono se ne može izreći nijednim nazivom u suvremenim jezicima drukčije nego onako kako su navedeni u latinskom jeziku, a to znači u hrvatskom jeziku – uzrok, gibanje, vrijeme, prostor. Naime, ne postoje u hrvatskom jeziku, kao ni u engleskom neki drukčiji nazivi koji bi odredili njihovo točno pojmovno značenje u Hermanovoj filozofiji. Zato pritom treba imati na umu da nazivi tijekom stoljeća mijenjaju svoje pojmovno značenje i da je tako ne samo u

filozofiji nego i u znanosti. Oni koji ne uvažavaju tu činjenicu, prave ogromne pogreške u svom izlaganju. Burnett ih prevodi suvremenim engleskim nazivima – *cause*, *motion*, *space*, *time* – ali tako da ih filozofski tumači u skladu s njihovim značenjem u Hermanovoj filozofiji, dakle onako kako ih je shvaćao Herman.

S nekim drugim nazivima koji se pojavljuju u Hermanovoj filozofiji, a koje Ćurić također razmatra, stoji sasvim drukčije. To su posebno *essentia* i *habitudo*. Njih se osobito u hrvatskoj literaturi sasvim pogrešno rabilo i pripisivao im se sasvim pogrešno značenje. Točno je što piše Ćurić da ti nazivi, kao i još neki drugi, nisu bili ustaljeni u 12. stoljeću i da ih se rabilo sasvim drukčije od onog što su oni značili stoljeće kasnije u filozofiji Tome Akvinskoga. Kao što će se vidjeti iz mog daljnjeg izlaganja, ti nazivi ne samo da nisu bili ustaljeni u jednom značenju nego su se rabili sasvim konfuzno i različito u pojedinim tekstovima 12. stoljeća.

U sljedećem izlaganju obratit ću posebnu pozornost na uporabu tih dvaju naziva u 12. stoljeću. Usporedit ću ih s nazivima na arapskom jeziku s kojih su se prevodila pojedina djela, i to na temelju istraživanja specijalista za to razdoblje a posebno za prijevode s arapskog na latinski jezik. Među najvažnijima je Richard Lemay, koji je potpuno pouzdan i čijim se radovima zato služim. Nadalje ću pokazati kako su tadašnji prevoditelji rabili filozofske latinske nazive iz ranoga srednjeg vijeka i povezivali ih s arapskim nazivima. Budući da se mnogo toga može zaključiti na temelju Boetijevih tekstova, koji su bili ne samo poznati nego i najvažniji u uporabi prije prijevoda s arapskog jezika, istaknut ću uporabu tih naziva u Boetijevim tekstovima i pokazati kako su preneseni u sklop tekstova 12. stoljeća.

Na XII. Međunarodnom kongresu za povijest znanosti u Parizu godine 1968.³ održano je nekoliko kolokvija o raznim problemima povijesti znanosti, a među njima je održan i kolokvij o pogreškama i krivom smislu srednjovjekovnih znanstvenih prijevoda.⁴ Svi su ti referati tiskani kao i diskusija na tu temu. Posebno je važno predavanje koje je u sklopu tog kolokvija održao veliki stručnjak za tu problematiku Richard Lemay.⁵ Lemay se u tom predavanju osvrće na prijevode Abū Ma'sharova⁶ djela, koje su učinili Juan iz Seville godine 1133. i Herman Dalmatin 1140. godine, te reviziju prijevoda koju je učinio Gerard iz Cremona. Za to pitanje je još važnija diskusija nakon Lemayeva predavanja iz koje ću navesti neke tvrdnje.

Lemay je u diskusiji utvrdio da su u 12. stoljeću tekstovi prijevoda još uvijek ovisni o radovima Boetija, Calcidiusa i Macrobiusa i o njihovim komentatorima u platonističkoj tradiciji, a filozofski nazivi Alberta Velikoga i Tome Akvinskoga da su se stoljeće kasnije promijenili u odnosu na one u 12. stoljeću. On u toj diskusiji ističe da je već Juan iz Seville uveo konfuziju u terminima. Kako se zbog te pojmovne konfuzije ne dobivaju točni izrazi u prijevodu, Gerard je želio razlikovati pojmove u latinskom tekstu pomoću

³ XIIe Congrès International d'Histoire des Sciences, 1968.

⁴ Fautes et contresens des traductions scientifiques médiévales.

⁵ Richard LEMAY, »Fautes et contresens dans les traductions arabo-latines médiévales«, *L'Introductorium in astronomiam d'Abou Ma'shar de Balkh*, XIIe Congrès International d'Histoire des Sciences, Colloques, textes des rapports, Paris, 1968., str. 101–123.

⁶ Tu i u daljnjem tekstu rabim anglosaksonsku transliteraciju imena i naziva u arapskom jeziku.

tradicionalnog rječnika u latinskim školama. Lemay daje i nekoliko primjera termina u Juanovu prijevodu i Gerardovoj reviziji, od kojih spominjem jednoga od njih. Juan je upotrijebio latinski naziv *esse* za arapski *hāl*, dok je Gerard latinski naziv za isti pojam preinačio u *dispositio* ili u nekim slučajevima *habitudo*.

Mnogo je sustavnije i opširnije Richard Lemay prikazao kako su se arapski filozofski nazivi prevodili na latinski jezik u članku o Gerardu iz Cremona⁷ i to prilikom tumačenja Gerardova prijevoda al-Kindijeva *De quinque essentiis*. U tom tekstu on uspoređuje prijevode al-Fārābījeva teksta *De scientiis*, koje su učinili Gonzales i Gerard. Međutim, treba istaknuti da al-Fārābī u tom djelu rabi dva različita arapska naziva za »postojeća bića« tako da ne možemo govoriti o jednom dosljednom nazivu, a što će se vidjeti u daljnjem tekstu.

Al-Fārābī u tom djelu rabi dva važna termina i to *qiwām* i *wujūd* (ili *mawjūd*, *mawjūdāt*). Prvi od njih *qiwām* znači 'oslonac, nosač, temelj ili podržavanje', a pojavljuje se uvijek u svezi s postojanjem događaja koji je svojstven objektu. Drugi termin *wujūd* znači 'postojeće biće'. Izraz *qiwām* Gonzales uvijek prevodi s *esse*, dok ga Gerard uvijek prevodi s *essentia*. Lemay navodi da se korijen *wjd* (oblici *wujūd*, *mawjūd*, *mawjūdāt*) kod al-Fārābīja pojavljuje dvadeset šest puta. Od toga se javlja *wujūd* dvanaest puta, a Gonzales i Gerard ga prevode s *esse*, osim jedanput kad se Gerardu omaklo *essentia*. Nadalje kad se tri puta pojavljuje *mawjūd* Gonzales i Gerard ga prevode s *esse*. U dvjema uporabama izraza *mawjūd* kod al-Fārābīja, u kojim on označuje postojeća bića, Gonzales ga prevodi sa *sint* a Gerard s *inventa*, upućujući da to znači *nađeno je da postoji*. U daljnjim dvjema al-Fārābījevim uporabama *mawjūd* Gonzales taj izraz prevodi s *essentia* i s *essentialis*, a Gerard s *existentia*. U zadnjem odsječku poglavlja, koji se odnosi na Aristotelovu *Metafiziku*, za prve uzroke ili načela realnih bića al-Fārābī rabi arapski izraz *mawjūdāt*, u smislu postojećih bića. Taj se izraz pojavljuje sedam puta u tom odsječku u istom značenju, a Gonzales ga prevodi šest puta kao *essentia*, a Gerard kao *existentia*, dok sedmi put jedan i drugi taj izraz prevode s *esse*.

Lemay ističe da ta statistika pokazuje da je izraz *essentia*, preuzet iz radova Boetija, u kojima je označavao »bīt«, nezamjetno preinačen da bi označavao »postojeća« bića ili najviše uzroke ili principe bića u peripatetičkoj metafizici. Već na početku svog članka Lemay tvrdi da je naziv *essentia* u latinskoj literaturi 12. stoljeća za arapski naziv *wujūd* uveo Herman Dalmatin i da je upravo on zaslužan da se u tom značenju taj termin proširio u zapadnoj Europi. Gerard je pak u svojoj preradbi Gonzalesova prijevoda al-Fārābījeva *De scientiis* umjesto tadašnjeg prevođenja *mawjūdāt* (ili *wujūd*) s *essentia* za taj izraz uveo svoj termin *existentia*. Time je istaknuo razliku između bīti i postojanja i odmaknuo se od ranije Boetijeve uporabe *essentia*. Lemay međutim ističe da zbunjuje što Gerard rabi taj izraz u naslovu prijevoda al-Kindijeve rasprave *De quinque essentiis*. On to objašnjava pretpostavkom da je Gerard prevodio to djelo ili vrlo rano u svojoj karijeri ili da je pokušao pokazati pravo podrijetlo tog naziva u Hermanovu djelu *De essentiis*, djelu koje je bilo poznato u Španjolskoj i u Chartresu već u doba kad je napisano, naime godine 1143.⁸ Ali

⁷ Richard LEMAY, »Gerard of Cremona«, *Dictionary of scientific biography*, vol. 15, Supplement 1, Topical essays, New York, str. 173–192.

⁸ R. LEMAY, »Gerard of Cremona«, str. 181–182.

postoji i drukčije mišljenje o prevoditelju al-Kindījeva djela *De quinque essentiis*. Naime, Charles Burnett⁹ prijevod toga djela ne pripisuje Gerardu iz Cremona, nego misli da ga je učinio neki anonimni prevoditelj. Možda bi to moglo objasniti zašto je u naslovu naveden naziv *essentia*. O tome će još biti govora u daljnjem tekstu.

Lemay navodi da ideja izbora fiksnog broja »esencija« za objašnjenje svijeta bića izgleda potječe od Sabijaca iz Harrana. Nejasnoće haranskih i hermetičkih spekulacija proširile su se u tom pogledu među arapskim filozofima. Al-Kindī, pak, u svom djelu *De quinque essentiis* tvrdi da je on svoje filozofske spekulacije izveo striktno iz Aristotelovih radova. Ali, on u tom djelu ipak uzima pet »esencija« da bi objasnio potpuni lanac bića i uzročnost u tom pogledu. Al-Fārābī u četvrtom poglavlju svog djela *De scientiis* uzima njih tri do pet, ovisno o pristupu. Za Hermanovo djelo *De essentiis* Lemay ističe da ima jasan biljeg arapske filozofske spekulacije.¹⁰

U katedralnoj školi u Chartresu Boetijeva je filozofija bila ne samo dobro poznata nego je i utjecala na stavove znanstvenika te škole. Tako je i Herman u katedralnoj školi u Chartresu usvojio neka znanja od Boetija koja su bila polazište i njegove filozofije. Osim toga i uporaba pojma *essentia* u njegovu djelu *De essentiis* potječe od Boetija. Sve je to važno i zato jer se može povezati s pogreškama i konfuzijama nekih prevoditelja na koje je Herman izgleda utjecao, a o čemu je već bilo govora.

Najprije treba istaknuti da kod Boetija izraz *esse* označuje isključivo *essentia*.¹¹ Taj pojam Boetije navodi u uvodu prvog dijela djela *De institutione arithmetica*. Tu on kaže da se *esse* rabi za ono što se niti povećava, niti smanjuje, a niti mijenja, nego za ono što uvijek čuva svoju prirodu. Na kraju dotičnog odlomka Boetije u zaključnoj rečenici za isti pojam rabi naziv *essentia*. Dakle, on pojmovno izjednačuje izraze *esse* i *essentia*, kao što je to istakao i Lemay. U istom odlomku Boetije navodi esencije, koje glase na izvornom latinskom jeziku – *qualitates, quantitates, formae, magnitudines, parvitates, aequalitates, habitudines, actus dispositiones, loca, tempora*.¹² Odmah se uočava da Boetije među svojim esencijama navodi i četiri Aristotelove kategorije i to: *qualitas, quantitas, locum, tempus*. Svakako to upućuje na pretpostavku da je Boetije u formiranju svojih esencija imao polazište u Aristotelovim kategorijama.

Herman parafrazira navedeni Boetijev odlomak iz njegova djela *De institutione arithmetica* i s istom tvrdnjom započinje prvu knjigu svog djela *De essentiis*. U shvaćanju što je *esencija* Herman je dakle slijedio Boetija, ali nije prihvatio njegove esencije. Naime, od Boetijevih »esencija« Herman uzima samo tri i to: *locus, tempus, habitudo*. Tome pak dodaje još dvije i to: *causa, motus*, pa ih tako ima pet. Navođenje upravo pet »esencija« Herman je uzeo na temelju arapskih tekstova, ali doslovno ni iz jednog. Prije nego navedem te arapske tekstove, označit ću razliku između jednine i množine izraza *essentia* u Hermanovu djelu. U jednini taj izraz ima navedeno značenje koje je Herman preuzeo od

⁹ Hermann of Carinthia, *De essentiis*, str. 242.

¹⁰ R. LEMAY, »Gerard of Cremona«, str. 182.

¹¹ Richard LEMAY, [Diskusija na kongresu za povijest znanosti u Parizu 1978.], XIIe Congrès International d'histoire des sciences, Paris, 1968., Actes, Tome 1, B, Discours et conférences colloques, discussion des rapports, 1971., str. 109.

¹² Anicii Manlii Torquati Severini Boetii *De Institutione Arithmetica*, libri duo, *De Institutione Musica*, libri quinque. Accedit geometria quae fertur Boetii, Lipsiae, 1867., – *De Institutione Arithmetica*, str. 8.

Boetija, ali u pluralnom obliku *essentie* Herman daje drukčije značenje, koje je također neposredno preuzeo od Boetija, a to je *principia*.¹³ Posljedica toga je jasna. Budući da je u naslovu Hermanova djela izraz *essentia* u pluralu, ona ne može imati isto značenje kao da je u singularu. Tako bi se Hermanov naslov morao ispravno značenjski prevesti *O principima* ili *O načelima*, a nikako *O bitima*. Takvo se značenje potvrđuje i na druge načine koji su već navedeni i koji će još biti navedeni, a vidjet će se da se Boetijeve i Hermanove »esencije« u arapskoj literaturi ne javljaju s istim značenjem.

Arapski autori uzimaju da je broj vječnih principa pet. Tako ih Sabijci navode ovako: stvoritelj, duša, razum, prostor i praznina. Al-Rāzī pak ima: stvoritelj, duša, tvar, prostor i vrijeme. Iste principe ima i Pedro Alfonso (1062. – 1010.), španjolski Židov koji je prešao na kršćanstvo. Nadalje prevoditelj al-Kindijeva djela *De quinque essentiis* u prijevodu rabi riječi *essentiae, principia* i čak *substantiae*, tako da ih se po značenju može međusobno zamjenjivati.¹⁴

U svezu s navedenim Hermanovim terminom *essentia* treba dovesti djelo *De sex principiorum*, koje je napisao Gilbert iz Poitiersa. Gilbert iz Poitiersa (Gilbertus Porretanus) rođen je u Poitiersu oko godine 1076., a studirao je u Chartresu i Laonu. Predavao je u Chartresu preko dvanaest godina, a onda u Parizu. Bio je biskup u Poitiersu, a umro je godine 1154. U svom djelu *De sex principiorum* pokušao je kompletirati Aristotelove kategorije. Naime, Aristotel je razlikovao deset kategorija, ali je proučavao posebno samo četiri i to: supstancija, kvalitet, kvantitet i odnos, a Gilbert je razmatrao preostalih šest.¹⁵ Gilbert naziva, dakle, principima Aristotelove kategorije.

To je važno zato jer je Gilbert bio povezan s Chartresom i kao student i kao profesor, pa je i on bio pod utjecajem Boetija. Sigurno je poznao Hermanovo djelo *De essentiis* jer je ono, kao što je već rečeno, bilo poznato u Chartresu odmah nakon što je napisano. Bio je dosta stariji od Hermana ali ih se ipak može povezati, jer su imali iste uzore u školi u Chartresu. Jedan i drugi bili su pod utjecajem Boetija, pa oba rabe pojam *principia* i to Gilbert za Aristotelove kategorije, a Herman za pluralni oblik *essentie*. A to znači da bi se Hermanove *essentie* ili *principia* možda mogle dovesti u svezu s Aristotelovim kategorijama, kako se izgleda i činilo u Hermanovo doba.

I u novije doba ih mnogi autori koji spominju Hermanovo djelo *De essentiis* povezuju s Aristotelovim kategorijama. Tako veliki autoritet u povijesti znanosti George Sarton piše: »Hermann the Dalmatian wrote a treatise, *De essentiis, dealing with categories*.«¹⁶ Kruno Krstić¹⁷ također esencije povezuje s Aristotelovim kategorijama, pa kaže da se u Hermanovu djelu *De essentiis* raspravlja o aristotelovskim kategorijama uzroka, gibanja, prostora, vremena i stanja. Vjerojatno pod Krstićevim utjecajem i Ljerka Schiffler¹⁸ Hermanove esencije smatra aristotelovskim kategorijama, ali te esencije navodi na latinskom jeziku.

¹³ *Hermann of Carinthia, De essentiis*, str. 52.

¹⁴ *Hermann of Carinthia, De essentiis*, str. 242.

¹⁵ George SARTON, *Introduction to the History of Science*, vol. 2, Baltimore, 1953., str. 197.

¹⁶ G. SARTON, *Introduction to the History of Science*, str. 121.

¹⁷ Kruno KRSTIĆ, »Počeci filozofije u Hrvatskoj«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, god. 1, br. 1-2, str. 11–20. (posebno str. 14).

¹⁸ Ljerka SCHIFFLER-PREMEC, *Miho Monaldi. Ličnost i djelo*, Zagreb, 1984., str. 22.

Konačno, Franjo Šanc¹⁹ tvrdi da je al-Kindī postavio umjesto deset Aristotelovih kategorija pet prapostupstancija i to materiju, formu, gibanje, mjesto i vrijeme. Ta tvrdnja upućuje na zaključak da isto misli i za Hermanove esencije.

Josip Ćurić najprije kaže da je ispravna Krstićeva opaska da Hermanov spis *De essentiis* raspravlja o »aristotelovskim kategorijama«, ali nešto dalje s pravom primjećuje da se taj naziv, kao i svi drugi nazivi u Hermanovu djelu moraju oprezno pojmovno tumačiti. Naime, na taj način prihvaćen naziv bio bi statičan i netočan, jer bi mu izmakla dinamična živost Hermanova zamišljaja.²⁰

Naziv *habitus* nije jednoznačno rabljen u 12. stoljeću. Tako je Gerard za arapski naziv *ḥāl* rabio dva latinska naziva i to *dispositio* i *habitus*. Jedan i drugi pojam nalaze se među Boetijevim esencijama kao dva različita pojma. Iako Boetije nigdje ne definira što misli pod pojmom *habitus*, vidi se iz njegovih tekstova da ga rabi u različitim značenjima, što ću pokazati u daljnjem tekstu. Taj naziv su izgleda rabili razni autori u ranome srednjem vijeku, pa ga tako rabi Boetije u svojim djelima *De institutione arithmetica* i *De institutione musica*, a nalazi se i u djelu *Geometria*, koje se u kasnom srednjem vijeku pripisivalo Boetiju.

Pokazat ću kako taj naziv rabi Boetije u svom djelu *De institutione arithmetica* i usporediti ga s engleskim prijevodom tog djela.²¹ U nabranju Boetijevih esencija Masi naziv *habitus* prevodi s engleskim nazivom *relation*, što bi na hrvatskom bilo *odnos*, *odnošaj*. Međutim, Masi ne rabi dosljedno taj naziv za svaku uporabu naziva *habitus* i to zato jer bi njegov prijevod uporabom naziva *relation* izgubio smisao na nekim mjestima teksta. Engleski naziv *relation*, ali i bliski naziv *relationship*, javlja se uglavnom kad je riječ o odnosima brojeva ili veličina. S obzirom da je u većini takvih slučajeva riječ o omjerima brojeva, neću takve primjere ovdje navoditi. Navest ću, međutim, one rečenice u kojima je Masi morao odstupiti od dosljedne uporabe naziva *relation*.

Nakon što je uporabljivao engleski naziv *relation*, Masi u jednoj drugoj situaciji rabi naziv *condition*. Riječ je o Boetijevoj rečenici »et ad principaliorum habitudinum comparationes proportionales reduci...«²² Masi to prevodi na engleski: »and the comparisons and proportions are reduced to a more basic condition...«²³ To znači da bi se usporedbe i proporcije (odnosi) sveli na temeljniji pojam *uvjet* (ili *stanje*),²⁴ pa bi pojam *condition* (stanje) obuhvaćao pojam *relation* (odnos). Međutim, mnogo veće odstupanje od naziva *relation* u Masijevu prijevodu odnosi se na jedno drugo mjesto u Boetijevu tekstu,²⁵ i to je mjerodavno za uočavanje jednog drugog značenja naziva *habitus*. Taj se naziv nalazi u

¹⁹ Franjo ŠANC, *Poviest filozofije*, drugi dio, Zagreb, 1943., str. 95.

²⁰ J. ĆURIĆ, »Herman of Carinthia, *De essentiis*. A critical edition with translation and commentary by Charles BURNETT, str. 120.

²¹ *Boethian Number Theory. A translation of the De Institutione Arithmetica* by Michael MASI, Amsterdam – New York, 2006.

²² BOETIUS, *De Institutione Arithmetica*, Lipsiae, 1867., str. 78.

²³ *Boethian Number Theory*, by M. MASI, str. 122.

²⁴ Engleski naziv *condition* može značiti *uvjet*, što u toj rečenici nema nikakva smisla. Mislim da je bolje *stanje*, što također može biti jedno od značenja te engleske riječi.

²⁵ BOETIUS, *De Institutione Arithmetica*, str. 123.

jednom odlomku Boetijeva djela *De institutione arithmetica* u kojem ga on stavlja u sklop prirodne filozofije. Evo sadržaja tog Boetijeva odlomka.

Boetije piše da učeni ljudi koji istražuju prirodu stvari s razumom, i koji su vješti u matematičari, tumače kako se može zamisliti svojstva bilo koje stvari. Oni prirodu svih stvari zamišljaju dvojako. Po njima se supstancije svih stvari sastoje od onog što je uvijek njihov vlastiti *habitus* i taj se ne može ni na koji način mijenjati, a to je dakako priroda koja određuje supstanciju promjenljivog gibanja (*motus*).²⁶ To prema Boetiju filozofi i znanstvenici nazivaju prvom nepromjenljivom prirodom jedne i iste supstancije. Po istima ono što proizlazi iz te prve nepromjenljive supstancije je druga priroda.

Masi u tom odlomku odustaje od dotadašnjeg svog prijevoda latinskog termina *habitus* s engleskim nazivom *relation* i prevodi ga na engleski jezik s nazivom *habit*. Masi nije znao kako prevesti u tom slučaju *habitus* na engleski jezik, pa je uporabio korijen latinskog naziva *habit*, koji doduše postoji u engleskom jeziku, ali ni jedno značenje toga naziva u engleskom jeziku ne odgovara pravom značenju latinskog izvornika.

Iz izloženoga se vidi da je Masi prevodio *habitus* s engleskim nazivom *relation* ako je bila riječ o brojevima, o kojima Boetije gotovo isključivo raspravlja u svom djelu. Ali, kad je riječ o prirodnoj filozofiji, onda Masi prevodi *habitus* s *habit*. Kako je Boetije naglasio u spomenutom odlomku da tako učeni ljudi njegova doba shvaćaju prirodu stvari, slijedi da je u prirodnoj filozofiji rabljen tada naziv *habitus* upravo u značenju u kojem ga je uporabio Boetije u spomenutom odlomku.

Iz cijelog Boetijeva djela razaznaje se da se taj naziv može uporabiti na više načina, od kojih na jedan način u svezi s brojevima, kad on može značiti *odnos* ili *omjer*, a u prirodnoj filozofiji na drugi način kao nepromjenljivi dio svake stvari. Dakako da Boetije *habitus* i u slučaju približnog značenja – *odnos* ili *omjer* – shvaća kao nepromjenljivu esenciju.

U Boetijevu djelu *De institutione musica* također ima odlomaka koji su važni za razumijevanje Boetijeva filozofskog nazivlja. U djelu *De institutione arithmetica* Boetije je brojeve nazivao kvantitetom. Kako u djelu *De institutione musica* on ponavlja mnogo onoga što je već rekao u djelu o aritmetici, tu također ističe brojeve kao diskretne kvantitete, čime podržava shvaćanje da su brojevi samo diskretni u Aristotelovu smislu, ali i da su kvantitet kao jedna od esencija. Boetije te kvantitete razlikuje prema vrstama, a utvrđuje među njima proporcije, koje dovodi u svezu s pojmom *habitus*.²⁷ Pojam brojeva kao kvantiteta razmotrit ću također u svezi s djelom *De arithmetica propositionibus*, koje se pripisuje autoru nazvanom Beda Venerabilis.

To što sam ovdje rekao u svezi s Boetijevim nazivljem u djelu *De institutione musica* nije jako različito od onog što je on napisao u djelu *De institutione arithmetica*. Mnogo važniji je jedan odlomak na početku druge knjige Boetijeva djela *De institutione musica*.²⁸ Taj odlomak Boetije počinje tvrdnjom da je Pitagora uspostavio poznavanje i nauk onih stvari koje se nazivaju *esse*, a vlastite su i istinite. U nastavku tog odlomka Boetije tumači naziv *esse*. On kaže da se *esse* niti povećavaju, niti smanjuju, niti mijenjaju. *Esse* su forme, ve-

²⁶ Naziv *motus* tu nipošto ne znači prostorno gibanje, nego mnogo šire, ponajprije *promjenu*.

²⁷ BOETIUS, *De Institutione Musica*, str. 229, 232 i 233.

²⁸ BOETIUS, *De Institutione Musica*, str. 227.

ličine, kvalitete, habitudine i druge, koje po sebi čuvaju nepromjenljivost, a združene su s tijelima koja se mijenjaju na više načina.

Naziv *esse* u tom odlomku Boetijeva djela o glazbi ima istovjetno značenje s nazivom *essentia*, iako se *essentia* tu ne spominje. Ali, u već spomenutom odlomku u uvodu Boetijeva djela *De institutione arithmetica* oba se naziva pojmovno izjednačuju, tako da je sasvim sigurno da ih je Boetije rabio u istom značenju. To objašnjava zašto su neki prevoditelji u 12. stoljeću arapski naziv *mawjūdāt* prevodili na latinski jezik s *essentia*, a neki s *esse*.

U tom odlomku u Boetijevu djelu o glazbi puno jasnije se vidi uporaba navedenih esencija nego iz samog njihova nabranja u uvodu Boetijeva djela o aritmetici. Taj odlomak u djelu o glazbi puno je bliži Boetijevu izlaganju na onom već spomenutom mjestu u djelu o aritmetici, na kojem on govori o prirodnoj filozofiji. Naime i u tom odlomku djela o glazbi kaže se da je *habitudo* združen s tijelima koja se mijenjaju na više načina.

I u tekstu *Geometria*, koji se u kasnom srednjem vijeku pripisivao Boetiju, a po današnjem mišljenju povjesničara znanosti²⁹ nesigurno je pripisati ga Boetiju, pojavljuje se naziv *habitudo* jedanput. Taj se naziv nalazi u tekstu koji je u svezi s jednim četverokutom koji autor naziva *diagon*.³⁰ Međutim, tu je riječ o geometrijskim odnosima pa taj naziv ne donosi ništa nova u pojmovnom smislu.

Važniji je jedan drugi zaključak u svezi s pojavom tog naziva u djelu *Geometria* ukoliko to nije Boetijev tekst. Naime, njegova pojava u tom djelu, u slučaju da je riječ o nekom drugom autoru, pokazuje da su naziv *habitudo*, rabili u ranom srednjem vijeku i drugi autori, i to u smislu omjera. Ali, kako je Boetije naveo u svom izlaganju o prirodnoj filozofiji u djelu *De institutione arithmetica* da učeni ljudi zamišljaju da se supstancije svih stvari sastoje od onog što je uvijek njihov vlastiti *habitudo*, proizlazi da se taj naziv rabio u Boetijevo doba u oba značenja.

Uporabu Boetijevih naziva *essentia* i *habitudo* istražiti ću u dvama matematičkim tekstovima iz otprilike karolinškog razdoblja. Prvi od njih je *De arithmetice propositionibus* koji se pripisuje autoru imenom Beda Venerabilis (673. – 735.).³¹ To je jedna rasprava od svega četiri propozicije, od kojih se četvrta znatno razlikuje od prethodnih triju, pa postoji mogućnost da pripada i nekom drugom autoru. U cijelom tekstu nigdje se ne rabi naziv *habitudo*, ali ni neki drugi naziv koji bi odgovarao spomenutom matematičkom značenju toga naziva. Naime, u tekstu tih triju propozicija ne rabi se nigdje omjer brojeva koji bi to zahtijevao. Međutim, pojam naziva *essentia* u četvrtoj propoziciji lagano prelazi prema značenju *existentia*, što će za shvaćanja u 12. stoljeću biti vrlo važno. Opširnije ću se osvrnuti na sadržaj četvrte propozicije.

Autor tog teksta, naime Pseudo-Beda, razmatra pozitivne i negativne brojeve, što je jedinstven slučaj u to doba.³² On potpuno ispravno zbraja jedne i druge brojeve, pri čemu se ne služi izrazom *additio*, koji je bio uobičajen tada i kasnije za zbrajanje cijelih pozitivnih

²⁹ George SARTON, *Boetius, Introduction to the History of Science*, vol. 1, Baltimore, 1953., str. 424–426.

³⁰ *Geometria*, Lipsiae, 1867., str. 418–419.

³¹ Rabim tekst te rasprave koji je objavio Menso Folkerts. Vidi: Menso FOLKERTS, *Essays on Early Medieval Mathematics. The Latin Tradition*, Aldershot, Hampshire, 2003., str. III. 22. – III. 30.

³² M. FOLKERTS, *Essays on Early*, str. III. 14 – III. 15.

brojeva, nego rabi izraz *iungantur*, što bi trebalo značiti da se oni samo spajaju. Usprkos tomu bi u današnjem smislu to bilo zbrajanje, ukoliko bi se prethodno priznalo postojanje negativnih brojeva. Kako se u tom dobu, kao i kod Aristotela i Platona brojevima smatralo samo pozitivne cijele brojeve, Pseudo-Beda pozitivne brojeve naziva *verum* (istina, istinito) a u računu rabi samo cijele brojeve u skladu s tradicijom. Negativne brojeve naziva *minus*.

Pseudo-Beda odmah u početku četvrte propozicije pozitivne brojeve naziva esencijom. To je u skladu s Boetijevim esencijama, među kojima je i *quantitas* (kvantitet), a brojevi jesu kvantitet, dakako u skladu s tadašnjim shvaćanjem – samo pozitivni cijeli brojevi. Po mišljenju Pseudo-Bede negativni za razliku od pozitivnih nisu esencija, jer ne postoje, što je on u nastavku teksta izričito naglasio. Da bi se vidjelo kako Pseudo-Beda razlikuje pozitivne i negativne brojeve, evo jednog odlomka iz početka četvrte propozicije, pri čemu treba uzeti u obzir nazive *verum* i *minus*: »si iungantur duae summae numerorum, una quae veri nomine id est essentiae, appellata sit, ut sunt VII, alia, quae minus adverbii nomine vocetur, ut sunt III, hae duae summae numerorum sibi collatae, hoc est essentis et non essentis«.

U nastavku teksta Pseudo-Beda kaže ako se spoje pozitivni broj (*verum*) III i negativni (*minus*) VII rezultat nije esencija jer se dobiva *numerus non existentes*.³³ Iz cijelog teksta slijedi da se ima *essentes numeri* ili *existentes numeri*, koji su pozitivni brojevi i *non essentes numeri* ili *non existentes numeri*, koji su negativni brojevi. Pseudo-Beda dakle u tom slučaju izjednačuje pojmove *essentia* i *existentia*. Upravo se to dogodilo u 12. stoljeću s prevođenjem al-Fārābijeve arapskog izraza *mawjūd*, koji znači *postojeća bića*. Gonzales ga je preveo s *essentia*, a Gerard s *existentia*.

Dakle nije slučajno nastala ta razlika u prevođenju al-Fārābijeve naziva za postojeća bića, jer je već Pseudo-Beda izjednačio nazive *essentia* i *existentia*. Lemay je tvrdio, kako sam istaknuo u prethodnom tekstu, da je pojam *essentia* kod Hermana postupno poprimao značenje *existentia*, odnosno postojeća bića, a iz teksta Pseudo-Bede vidi se da je već u karolinško vrijeme započelo pojmovno približavanje tih dvaju naziva. Ne mogu tvrditi da su Gerard i Gonzales to uzeli iz teksta Pseudo-Bede, ali je sigurno tekst Pseudo-Bede bio poznat u to doba u zapadnoj Europi. Tako se ta prva propozicija iz rasprave Pseudo-Bede nalazi u tekstu *Secretum philosophorum*, koji je nastao u 13. stoljeću u Engleskoj,³⁴ a taj se isti tekst nalazi i u knjižnici franjevačkog samostana u Zadru iz tog doba.

Pored tog teksta Pseudo-Bede, pregledao sam i tekst *Propositiones ad acuendos iuvenes* (Propozicije za izoštravanje uma mladeži), koji se pripisuje Alcuinu.³⁵ U tom tekstu nisam našao nigdje naziv *habitudo*, a nije se ni mogao pojaviti jer se nigdje ne govori o omjerima brojeva. Naime, tekst nije teorijski, nego je sasvim praktičan i sadrži probleme povezane sa životom.

³³ U današnjem smislu to znači da se zbraja 3 i -7, pa se dobiva -4.

³⁴ M. FOLKERTS, *Essays on Early*, str. III. 13.

³⁵ Rabil sam tekst te rasprave koju je donio u izvorniku Menso FOLKERTS, »The Propositiones ad acuendos iuvenes. Ascribed to Alcuin«, u: M. FORLKERTS, *Essays on Early*, str. V. 45.–V. 76.

Nakon što sam prikazao kako se naziv *habitus* shvaća u Boetijevim radovima o aritmetici i glazbi i u djelu *Geometria* Pseudo-Boetija, te kako se značenje naziva *essentia* postupno mijenja u djelu Pseudo-Bede, prikazat ću kako Herman rabi naziv *habitus*.

Herman u svom djelu *De essentiis* rabi naziv *habitus* u dvama različitim značenjima. Prvo od njih odnosi se na omjere ili odnose brojeva ili veličina, a nalazi se u jednom dijelu prve knjige njegovih djela, u kojoj je riječ o astronomiji i u svezi s tim o geometrijskim odnosima.³⁶ Na svim tim mjestima raspravlja se o gibanju planeta i o njihovim stazama.

U cijelom tom dijelu Hermanova djela Burnett se drukčije odnosi prema nazivu *habitus* nego u djelu u kojem se raspravlja o prirodnoj filozofiji. Burnett je prepoznao u tom dijelu Hermanova djela specifično značenje, koje bi odgovaralo nazivu *relation* u Masiovu prijevodu Boetijeva djela *De institutione arithmetica*. Međutim, Burnett ne prevodi u tom dijelu naziv *habitus* s nazivom *relation*, nego rečenice prijevoda formira prema smislu, ali tako da se pojam naziva *habitus* zadrži u ovom specifičnom smislu. Pored tog astronomskog dijela Hermanove knjige ima još jedan dio u drugoj knjizi gdje Herman uspoređuje djelovanje Sunca i Mjeseca.³⁷ Na tom mjestu u prijevodu Burnett je uporabio kod prijevoda naziva *habitus* engleski naziv *relation*, isto kao i Masi u prijevodu Boetijeva djela *De institutione arithmetica*. U latinskom izvorniku stoji »Lune habitudinem ad Solem«, što Burnett prevodi na engleski kao »The relation of the Moon to the Sun.« Kasnije ću pokazati da Burnett postupa u prijevodu Hermanova teksta sasvim drukčije kad je riječ o prirodnoj filozofiji. Dakle, i Burnett poštuje dvojnost značenja naziva *habitus*, jednog kad je riječ o omjerima, a u drugom kad je riječ o prirodnoj filozofiji.

Drugo značenje naziva *habitus* javlja se u Hermanovu tekstu koji se odnosi na prirodnu filozofiju. Kako Boetije u djelu *De institutione arithmetica* ponajprije raspravlja o brojevima, razumljivo je da je u njemu naziv *habitus* uporabljen u prvom redu u smislu omjera ili odnosa, ali ne uvijek i dosljedno. Početak druge knjige Boetijeva djela sadrži pak dijelom prirodnu filozofiju i tu je, kao što je istaknuto, uporabljeno drugo značenje naziva *habitus*. Evo sadržaj jednog odlomka iz Hermanova djela,³⁸ koji se može dobro dovesti u svezu s Boetijevim tumačenjem pojma *habitus* na mjestu na kojem je riječ o prirodnoj filozofiji.

Herman kaže da je priroda neko stalno svojstvo (*proprietas*) opće *geniture* (poroda) rasplodavanja i samoodržanja sve dok je to svojstvo u njemu. Po njemu se to naziva nekim *habitus* svih stvari koje se rađaju silom koja je dvojaka, i to sila između sličnog i protivnog, a naziva se priroda od prvog gibanja (*motus*) roda (*geniture*), budući da je u njoj stvar rođena, živi i umire. Dalje naglašava da je to blisko onoj definiciji koju je između ostalih naposljetku prihvatio Boetije, naime da su prirode stvari same njihove vrste, budu-

³⁶ HERMAN, *De essentiis*, 67^r-68^r, u: *Hermann de Carinthia De Essentiis*, str. 140–148 (latinski izvornik), str. 141–149 (engleski prijevod). – Ovdje i nadalje rabim numeraciju u prijepisu Hermanova djela *De essentiis* iz 12. stoljeća koji se nalazi u Biblioteca nazionale, Napoli (kodeks MS VIII. C 50) na stranicama 58^r-80^r. U istom se kodeksu nalazi i Hermanov prijevod djela *Introductorium in astronomiam* Abū Ma'shara na stranicama 1^r-56^r, a između tih dvaju tekstova jedan je list prazan.

³⁷ HERMAN, *De essentiis*, 76^v, u: *Hermann of Carinthia*, BURNETT, str. 212 (latinski izvornik), str. 213 (engleski prijevod).

³⁸ HERMAN, *De essentiis*, 69^r, *Hermann of Carinthia*, BURNETT, str. 152–154 (latinski izvornik), str. 153–155 (engleski prijevod).

ći da svojstvo svakog poroda (*geniture*) ovisi o njezinoj vrsti (*species*). Porod se sastoji od dvaju dijelova i to od onog koji je nepromjenljiv i onog koji je prolazan. Nepromjenljiv dio pripada prvom porodu, a prolaznim pak porodom zovemo svakog potomka drugog poroda. U skladu s Platonovom filozofijom Herman u nastavku teksta dijeli prirodu na *Idem* (Isto), *Diversum* (Različito) i miješano,³⁹ pa kaže da je Ista priroda stanje uniformno, čisto i potpuno jednostavno, a Različita priroda je višestruki *habitudo*.

Iz toga se vidi da je Herman, isto tako kao i Boetije, stvari dijelio na dva dijela, ono stalno, nepromjenljivo koje potječe iz prvog poroda, i drugo koje je promjenljivo. Onaj prvi je *habitudo* svakog potomka u drugom porodu, a taj *habitudo* je, kao što je već isticano, jedna od esencija. Međutim, kako postoje različite stvari u drugom porodu, to svaka ima svoj specifičan *habitudo* po čemu se međusobno razlikuju. Herman to jasno kaže kad ističe da je Različita priroda višestruki *habitudo*. Herman ne samo da se izričito poziva na Boetija nego i ističe, rabeći Platonovo nazivlje, da u supstanciji (*Diversum*) postoji višestruki *habitudo*, dakle takav kakav po Boetiju pripada svakoj vrsti stvari.

U Hermanovu djelu ima mnogo primjera u kojima se u tom smislu rabi naziv *habitudo*. Navest ću jedan primjer u odlomku u kojem Herman objašnjava kako nastaju životinje.⁴⁰ U tom odlomku Herman tvrdi da prvo ostvarenje tih stvari u oblike te vrste (životinja!) potječe od prvotnog uzroka koji se giba na taj način da ništa od tih stvari ne može postati osim od njihova vlastita roda i u njihovu vlastitom rodu. To dakle znači da od jednog roda životinja ne može postati neki drugi rod životinja. Nešto dalje u istom odlomku Herman govori o *habitudo* u pojedinog roda.

Odgovarajuća rečenica glasi u latinskom izvorniku: »Hec est igitur universalis huius generis habitudo, exceptis in quibus magis habitudo inest aquee terraeque nature.« A Burnett je prevodi na engleski jezik ovako: »This, then, is the general *condition* (istaknuo Ž. D.) of this genus – except for those species in which there is, rather, a *habitudo* of a watery or earthy nature.«

Iz latinskog teksta se vidi da se u toj rečenici naziv *habitudo* pojavljuje dva puta. Prvi put ga je Burnett preveo na engleski jezik s *condition*, u sklopu općenitog uvjeta vrste, što je vrlo rijedak slučaj da Burnett prevodi *habitudo*. Postupio je dakle potpuno jednako kao Masi u prijevodu Boetijeva djela *De institutione arithmetica*, ali je razlika vrlo velika u kontekstu u kojem je taj naziv uporabljen. Naime, Masi ga je uporabio u svezi s odnosom brojeva, dok ga je Burnett uporabio u svezi s Hermanovom prirodnom filozofijom.

Ako bismo uzeli u obzir da je i na prvom mjestu *habitudo*, onda bi značilo da je to općenit *habitudo* toga roda životinja, osim onih vrsta u kojima je *habitudo* vodene i zemljine prirode. Iz svega toga proizlazi da svaki rod (vrsta) životinja ima svoj *habitudo* i da on određuje stalnost te životinjske vrste, koja ni na koji način ne može postati neka druga vrsta životinja. Drugim riječima zbog njihova vlastitog *habituda* i potomci tih životinja iste su vrste.

³⁹ Za značenje Platonovih naziva *Idem*, *Diversum* i *mixtum* i vezu s nazivima *Essentia* i *Supstantia* vidi u knjizi: Žarko DADIĆ, *Herman Dalmatin*, Zagreb, 1996., str. 142, 146 – Treba naglasiti da je Platonov *mixtum* kod Hermana primijenjen na supralunarno ili nebesko područje i da ga zato naziva *srednjim* onda kad raspravlja o nebeskom području. Vidi: *Isto*, str. 160.

⁴⁰ HERMAN, *De essentiis*, str. 76-76°, *Hermann of Carinthia*, BURNETT, str. 208-210 (latinski izvornik), str. 209-211 (engleski prijevod).

Iz tog Hermanova odlomka vidi se da je *habitus* na određen način povezan s oblikom. Kakva je ta sveza može se pak vidjeti iz jednog odlomka na početku prve knjige Hermanova djela.⁴¹ Herman tu ističe da je tvar sama po sebi bezoblična, a oblik se spaja s njom da bi je gibanjem oblikovao u različita ostvarenja. Prvobitno gibanje tvari i oblika je zato rađanje (*generatio*) svih stvari. Iduća rečenica je ključna i navodim je na latinskom jeziku: »Est enim is motus moderata quedam forme cum materia coeuntis *habitus*.« A to Burnett prevodi ovako: »For that movement is a certain regulated *habitus* of form coming together with matter.« Značenje te rečenice se sastoji u tome da je prvotno gibanje neki *habitus* oblika koji je spojen s tvari, te da je taj *habitus* usmjeren prema određenoj oblikovanoj tvari i ostaje u njoj kao nepromjenljiv dio.

Budući da latinski naziv *habitus*, prema shvaćanjima Boetijeva doba, ali i samog Boetija, može imati različito značenje, Charles Burnett je mislio da se za njega ne može naći zadovoljavajući engleski prijevod.⁴² Zbog toga je u svojem engleskom prijevodu ostavljao naziv *habitus* u izvornome latinskom obliku. Kao što sam istaknuo, on je u tom pogledu vrlo rijetko pravio iznimku i taj naziv preveo na engleski jezik. U hrvatskoj literaturi naziv *habitus* nekoliko je puta preveden kao *stanje*. Tako ga prevodi Krstić.⁴³ I Ćurić⁴⁴ ga je uvjetno nazvao u svom tekstu *stanjem*, ali se odmah nešto dalje od toga ogradio.

Međutim, u prijevodu Hermanova djela *De essentiis* na hrvatski jezik Antun Slavko Kalenić⁴⁵ naziv *habitus* prevodi nazivom *odnošaj*. On je očito konzultirao engleski prijevod Boetijeva djela *De institutione arithmetica*, koji je učinio Michael Masi⁴⁶ i tu našao da je Masi u nabranju esencija na početku Boetijeva djela latinski naziv *habitus* preveo s *relation*, pa je to preveo na hrvatski jezik kao *odnošaj*. Nažalost Kalenić je dosljedno prevodio *habitus* s nazivom *odnošaj*, i to u dvama različitim značenjima, naime onda kad je riječ o odnosu ili omjeru veličina i onda kad je riječ o Hermanovoj prirodnoj filozofiji. Upravo zato su u tom drugom slučaju rečenice besmislene, jer nije riječ ni o kakvom *odnošaju*. Tako on prevodi rečenicu koju sam naveo na latinskom i engleskom jeziku ovako: »Jest naime to gibanje umjeren neki *odnošaj* oblika što se sastaje s tvarju.«⁴⁷ Ta rečenica nema nikakav smisao, jer što znači *odnošaj* oblika kad se ne vidi prema čemu se taj oblik odnosi. Ali, ako bi se umjesto *odnošaj* stavilo *habitus*, rečenica dobiva smisao. Upravo zbog pogrešne uporabe naziva *odnošaj* sve rečenice u kontekstu prirodne filozofije u Kalenićevu prijevodu u kojima se taj naziv nalazi nemaju smisao. Nažalost većina se teksta u Hermanovu djelu odnosi na prirodnu filozofiju.

⁴¹ HERMAN, *De essentiis*, str. 58^v, *Hermann of Carinthia*, BURNETT, str. 78 (latinski izvornik), str. 79 (engleski prijevod).

⁴² *Hermann of Carinthia*, BURNETT, str. 15.

⁴³ K. KRSTIĆ, »Počeci filozofije u Hrvatskoj«, str. 14.

⁴⁴ J. ĆURIĆ, »Herman of Carinthia, *De essentiis*, A critical edition with translation and commentary by Charles BURNETT«, str. 120.

⁴⁵ Herman DALMATIN, *Rasprava o bitima*, Pula, 1990.

⁴⁶ Ja sam rabio jedno novije izdanje Masijeva prijevoda, ali je Masi učinio taj prijevod još godine 1976., a on je objavljen mnogo ranije od onog izdanja koje sam ja rabio. Kalenić se vjerojatno poslužio jednim starijim izdanjem.

⁴⁷ Herman DALMATIN, *Rasprava o bitima*, knjiga 2, str. 69.

Uvođenje toga naziva u hrvatsko filozofsko nazivlje ima velike posljedice. Tako Stipe Kutleša⁴⁸ interpretira naziv *habitus* u spomenutom primjeru na temelju prijevoda Hermanova djela koji je učinio Antun Slavko Kalenić.⁴⁹ Naime, Kalenićev izričaj »neki odnošaj oblika što se sastaje s tvarju« on je protumačio kao odnošaj oblika i tvari,⁵⁰ a što se iz Kalenićeva prijevoda te rečenice ne bi moglo zaključiti. Upravo zato sam i naveo onaj primjer uporabe naziva *habitus* i rečenicu iz Kalenićeva prijevoda.

U ovom sam članku prikazao kako se rabe neki nazivi u latinskoj literaturi ranoga srednjeg vijeka. Ponajprije sam obratio pozornost na nazive *essentia* i *habitus* i nastojao pokazati kako se njihovo značenje iz tih djela odražava u prijevodima na latinski jezik u 12. stoljeću. Pregledao sam pet latinskih djela iz tog razdoblja, što daje dobar uvid u njihovu uporabu u to doba i utjecaj na latinsku literaturu u 12. stoljeću. Moglo bi se dobiti još bolji uvid u tu problematiku ako bi se pregledalo i neka druga djela iz tog doba, primjerice djela Macrobiusa i Calcidiusa.

Na kraju ću ponovno naglasiti da nije ispravno prevoditi latinske izraze *essentia* i *habitus* iz 12. stoljeća s olako pripisanim značenjem, jer to potpuno mijenja smisao izlaganja tadašnjih autora i prevoditelja. Nažalost neki filozofi ne shvaćaju da pojedini nazivi tijekom povijesti mijenjaju svoje značenje. Oni olako, bez provedenih istraživanja, pripisuju nekim tadašnjim nazivima značenja kakva ih oni poznaju. Najopasnije je tako postupiti za filozofe u 12. stoljeću, primjerice za Hermana. Držim da je najbolje u takvim slučajevima ostaviti nepreveden latinski naziv, pa primjerice rabiti u hrvatskim tekstovima *esencija* i *habitus*. Činjenica je da je već pred mnogo godina u stranoj literaturi mnogo toga objašnjeno i raščišćeno, ali da je čak i u hrvatskoj literaturi to već mnogo puta isticano. Usprkos tomu i u najnovije vrijeme pojavljuje se uporna uporaba naziva *odnošaj* za latinski naziv *habitus* i *bit* za *essentia*. Pored toga rabe se i drugi hrvatski nazivi za latinske nazive iz 12. stoljeća koji su pogrešno uvedeni. Tako je postupljeno i u *Filozofskom leksikonu*, koji je nedavno objavio Leksikografski zavod.⁵¹

⁴⁸ Stipe KUTLEŠA, »Space, time and movement in the natural philosophy of Hermann of Dalmatia«, *Studia historiae philosophiae croaticae*, vol. 3, Zagreb, 1996., str. 93–102.

⁴⁹ Herman DALMATIN, *Rasprava o bitima*, knjiga 2, str. 69.

⁵⁰ Budući da je Kutlešin tekst pisan engleski, on *odnošaj* prevodi na engleski jezik kao *intercourse*, što ima još udaljeniji smisao od *odnošaj*.

⁵¹ Evo odlomka iz natuknice o Hermanu Dalmatinu: »Herman u tom djelu određuje bitak (*esse*), bivstvo (*substantia*) i bit (*essentia*), pri čem ima pet rodova biti: uzrok (*causa*), gibanje (*motus*), mjesto (*locus*), vrijeme (*tempus*), i odnošaj (*habitus*).« Vidi: Stipe KUTLEŠA, »Herman Dalmatin(ac) (Hermannus Dalmata, H. Sclavus, H. Secundus, H. De Carinthia)«, *Filozofski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2012., str. 468–470.

*Summary**THE MEANING OF SOME PHILOSOPHICAL TERMS IN THE WORK
DE ESSENTIIS OF HERMAN THE DALMATIAN*

The paper deals with some philosophical Latin terms of the 12th century, especially in the work De essentiis of Herman the Dalmatian. At that time authors used philosophical terms very differently which has had especially bad consequences in the translations of Arabic texts into Latin. For that reason some Arabic philosophical terms have been translated differently into Latin. The paper deals especially with the philosophical Latin terms essentia and habitudo as used by Herman and authors of that time. Because Herman was under great influence from Boetius, Herman's use of these terms is compared, in this paper, with their use in Boetius's works De institutione arithmetica and De institutione musica, as in the Pseudo-Boetius work Geometria. It is shown that the terms essentia and existentia are used synonymously by Pseudo-Bede in the work De arithmetice propositionibus. These terms had the same meaning in the 12th century, too, which is very important for understanding the term essentia as used in Herman's work and generally at that time. The paper shows how the terms essentia and habitudo must be treated in contemporary translation of Latin texts of the 12th century into modern languages. The paper also compares the English translation of Herman's work De essentiis by Charles Burnett with the English translation of Boetius's work De institutione arithmetica by Michael Masi with respect to the term habitudo. In fact, Burnett does not translate the term habitudo into English, considering its translation to be impossible, but Masi translates it as relation. It is also emphasized that, in the Croatian translation of Herman's work De essentiis by Antun Slavko Kalenić, the terms essentia and habitudo translate in a manner very different from their meaning in the 12th century. The paper also emphasizes the true meanings of the terms essentia and habitudo in the 12th century, and especially in Herman's work De essentiis. It is also emphasized that not all philosophical terms used in the 12th century have the same meaning as the same terms in the philosophy of Thomas Aquinas in the 13th century.

KEY WORDS: *Herman the Dalmatian, Boetius, Pseudo-Bede, essentia, existentia, habitudo.*